
СТУДІЇ НОВІТНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Ніна Пашковська

ДУХОВНИЙ АБСОЛЮТ УКРАЇНЦЯ У РОМАНАХ ІВАНА БАГРЯНОГО

У статті досліджуються національні світовідчуття і світобачення персонажів романів Івана Багряного “Тигролови”, “Сад Гетсиманський”.

Ключові слова: менталітет, духовність, характер.

The article deals with the investigation of national world outlook of the personages of the novels by Ivan Bagryaniy.

Key words: mentality, spirituality, character.

У змістовній праці “Чия правда, чия кривда?” про духовну спорідненість і водночас відмінність поглядів Шевченка та Хвильового на історію народу, національні образи В. В. Фашенко зробив висновок: “У них була триєдинна етична формула рідної історії: національна слава — воля і гідність людини та народу; національна ганьба — рабська психологія і перекинство на бік сильніших; національна трагедія — поневолення чужими і розбрат між своїми, матероббивство як розлюдження і самознищення” [7, 638].

Три ознаки ідентифікування історії народу Шевченком і Хвильовим можна помітити у творчості багатьох українських письменників, а проблема національного буття мучила, мабуть, усіх митців.

Трагедія нації в епоху сталінських таборів, нічних арештів, допитів і катувань постає як зловісний знак доби у романах Івана Багряного “Тигролови” та “Сад Гетсиманський”. Написані в різному стилевому ключі, вони мають документальну основу, хоч віднести їх до автобіографічних творів навряд чи можна. Про те, що біографія письменника і доля героїв його романів тісно переплетені, писало чимало дослідників. Цікавим є неоднозначне ставлення науковців до проблеми — по-

мічаємо прагнення “доповнити” біографію письменника внаслідок зіставлення матеріалів слідчих справ Багряного і життя літературних героїв [Н. Миронець, 5], а ще невиправдане нічим іронічне пояснення концепції романіста щодо близькості автора і героя [Г. Грабович, 3]. У зв’язку з цим імпонує думка Михайла Сподарця: “Розуміння життя і творчості І. Багряного як боротьби з ідеологією та практикою комунізму, властиве більшості його творчості, не є стовідсотково конкретним, бо, на нашу думку, проблематику творів письменника слід розглядати саме з позицій відмінностей ідеології українського “націонал-комунізму” та практики “російського більшовизму” [6, 180].

Національні світовідчуття і світобачення увиразнюються у романах Івана Багряного (насамперед у “Тигроловах” і “Саду Гетсиманському”, на яких подалі й буде зосереджена наша увага) на історіософському, морально-етичному та психологічному рівнях. Проблема нищення особистості в умовах тоталітаризму розв’язана у виразно національній спрямованості. Автор посилює національний колорит, використовуючи як засоби романтизації і водночас конкретизації дії народну пісню, легенду, повір’я, приказку, фразеологічний зворот тощо. Це вкрай необхідно ще й тому, що дія або перенесена за межі України (“Тигролови”), або ж відбувається в закритому просторі (“Сад Гетсиманський”), — це значно ускладнює вирішення поставленого автором завдання.

У “Тигроловах” створено узагальнено містку картину життя народів СРСР в умовах 30-х років. Два потяги, що мчать на Далекий Схід, — символ несвободи людського духу, хоч в одному з них знаходяться найбільш упосліджені — в’язні, а в іншому — на перший погляд, вільний люд, який їде у пошуках примарного життя. Але ув’язнені всі, хто знаходиться у двох потягах, бо в першокласному експресі безжурне і казкове десятиденне життя розбивається вщент, коли з’являються “двоє в гумових плащах, в елегантних хромових чоботях” зі словами “Ви заарештовані! Слідуйте за мною...” [2, 33]. Образ потягу знову з’являється наприкінці роману — “експрес”, де “половина вагонів товарних, а половина поштових — всі ж вони несли функцію пасажирських” [2, 165]. У цей “експрес” Іван Багряний “помістив” людей з різних куточків СРСР, та найбільше українців. Знедолена, вигнана з рідної оселі маса — “екстериторіальна Україна” [2, 167]. Історія кожного завербованого, розкуркуленого, висланого — то доля

цілого народу, його трагедія і приреченість: “Велике переселення народів! І таке враження, “ніби все це котиться десь у прірву” [2, 171]. Знаковим є розташування потягів на станції: “експрес”, заповнений нібито вільними людьми, опиняється між двома потягами, в яких перебувають засуджені. Два етапи, а “посередині” — ще один етап, тільки без конвою” [2, 171].

Іван Багряний доповнив картину замкненого життєвого простору досить детальним описом життя у Хабаровську, де тотальне стеження, епідемія арештів породжують страх і безнадію у людей.

Паралельно розгортається інший світ — український, загублений у тайзі на Далекому Сході. У ньому зберігаються традиції, звичаї українського народу (святкування Різдва, наприклад, в родині Сірків), облаштування оселі в національному дусі. Та неминуче стаються зміни, спричинені відірваністю від рідної землі. Насамперед це стосується основ життя — хлібороби, позбавлені землі, хоч її сотні кілометрів довкола, стають мисливцями. Любов і прив’язаність до землі, як споконвічна риса менталітету українця, не зникає, але видозмінюється. Багряний порушив проблему залежності менталітету народу від соціальних і територіальних впливів. На прикладі двох родин Сірків і Морозів письменник поглибив думку про те, що етнонаціональна структура не є раз і назавжди усталеною. Змінюється, хоч і не відразу, осердя характеру, спосіб мислення, коли на людину впливає ціла низка чинників — соціальних, географічних, моральних тощо: “Життя геть випекло з них сентиментальні риси і вайлувату, ліниву млявість, насталивши їх, вигартувавши в безперервним змаганні за своє існування” [2, 106]. Характерними ознаками українськості на Сході є морально-етичні засади (доброта, взаємодопомога, високий емоційний поріг); в соціальному плані — працьовитість, уміння знайти своє місце і призначення в житті, повага до інших народів. Сукупність рис, що складають етнопсихологію героїв роману “Тигролови”, дозволяє зробити висновок про особливу сталість характерів, здатних вижити в найтяжчих умовах.

Національна проблема вирішується в романах “Тигролови” та “Сад Гетсиманський” на психологічному рівні. Час написання романів має принципове значення для трактування психо-етнічних характеристик персонажів. У творах йдеться про 30-і роки XX століття, коли національні устремління народу, що так яскраво спалахнули у

20-і, були розтоптані, але ще не знищені остаточно. Тому українець 30-х років, на наш погляд, має певні відмінності від нашого сучасника, якого часто характеризують як інертного, збайдужілого, безвольного.

В обох романах Іван Багряний виокремлює проблему історичної тяглості нації: головні персонажі — нащадки колишніх запорожців. Григорій Многогрішний і Андрій Чумак належать до людей особливого гарту та волі. Вони безпосередньо оберігають і продовжують традиції, що використовувалися етносом протягом тисячоліть, тобто є носіями загальнообов'язкових норм і принципів поведінки та психології цілих поколінь. Очевидно, тому І. Багряний виділяє як основний духовний концепт українця, що його етнопсихологи вважають первинним, — це ставлення до рідної землі, родини, батька-матері. І Григорій, і Андрій мають у душі міцну опору, без якої їхнє світовідчуття зазнало би краху. Саме так письменник створює духовне осердя характеру. Прив'язаність персонажів до своєї землі-країни є центром духовності героїв.

Д. Чижевський вважав, що природа України (степ, простори, прекрасні краєвиди, рослинність) створила особливий психологічний тип людини. Цієї ж думки дотримувалися й інші дослідники національного єства українця (Є. Маланюк, Ю. Липа, О. Кульчицький, М. Шлемкевич, наприклад). Кордоцентричний світогляд народу перебуває у тісному зв'язку з природним середовищем, характеризуються єдністю макро- і мікрокосму. Підтвердженням є інтровертний тип характеру в романах Івана Багряного, що визначається самозаглибленням, ліризмом, філософічністю — найбільш усталеними рисами українця.

Іван Багряний створює екстремальні умови життя головних персонажів романів “Тигролови” і “Сад Гетсиманський”. Перенесення дії за межі України є своєрідною ізоляцією героя в першому романі. Просторова обмеженість (в'язнична камера, карцер) у другому — позбавляє героя можливості повно реалізувати себе в необхідних зв'язках. Цим ускладнюється проблема національного самовираження персонажів. Автор обирає для досягнення мети засіб внутрішнього заглиблення персонажів у давній світ дитинства, життя родини. Часто самоспоглядання і самонавіювання межують зі сновидіннями, коли стирається межа між реальним світом і спогляданням (“Сад Гет-

симанський”). В дію вступає підсвідоме, яке набуває індивідуального смислового значення і водночас колективного, виробленого віками. За приклад можна взяти ситуацію, коли Андрій перебуває у карцері. Уява переносить Чумака на волю, він споглядає усю планету, а на ній “маленьку латочку його землі, яку він найбільше любить” [1, 271]. Зійшлися воєдино мікро- і макрокосм — тріумф вільної душі, яка “шу- гає над світом... Пливе над морями, над пасмами гір... Над квітучими долинами... Над Золотими пустелями... Над малахітовими жилами рік... Над материками й архіпелагами...” [1, 271].

У “Тигроловах” характер Многогрішного подано в романтичному ключі. Його розкриттю сприяють спогади про Україну, а домінантними образами, що їх викликають, є архетипні образи хати, природи. Найчастіше автор вдається до зіставлення чужого світу, який пізнається персонажем, і свого рідного, хоч і віддаленого в просторі і часі. Опозиція свій/чужий дозволяє виділити на підсвідомому рівні зв’язок Многогрішного з народом, тобто він мимоволі є носієм колективного підсвідомого.

Проблема фізичного виживання, порушена в романах І. Багряного, тісно переплітається зі складними духовними проблемами. Мова йде не лише про індивідуальний порятунок. Письменник через індивідуальне приходить до дослідження цілого комплексу глибоких і болючих проблем виживання етносу. Український народ віками боровся проти несвободи. Протягом тривалого часу виробилися найголовніші цінності народного характеру — здатність до протесту, часто спонтанного, стихійного, і непокора гнобителям. У романах І. Багряного опір тоталітарній системі вмотивовано не лише індивідуальними рисами персонажів, а знову ж таки потребами нації як більш вагомими і знаковими. Недарма письменник виводить родовід своїх героїв від запорожців, волелюбний дух яких зберіг своєрідний код нації. Григорій Многогрішний і Андрій Чумак наділені такою рисою, як вольовий максималізм, що за будь-яких життєвих обставин є вирішальною у долі героїв.

На думку дослідників М. Шлемкевича, В. Кульчицького, менталітет — це не лише світобачення, але й характер мислення народу, інтелект, здатність застосувати розумові здібності в конкретних діях. Визначальними рисами в етнопсихологічному типі інтровертної людини, який зобразив І. Багряний, є воля і думка. Здатності реально

оцінювати ситуацію і миттєво на неї реагувати передусє складна розумова робота Многогрішного і Чумака. Тому вбивство Медвина є не помстою Григорія, а давно очікуваною каральною акцією. Андрій Чумак виходить переможцем з численних допитів, бо твердість переконань, розумовий потенціал, духовний рівень його значно вищі, аніж у слідчих (прикладом може бути вербовка Донця).

Аби більш повно визначити духовний абсолют українця, Іван Багряний порушує проблему роду. Усвідомлення своєї причетності до роду в широкому і вужчому значенні є найбільшою цінністю людини. Архетип роду включає в себе збереження генетичної пам'яті про найбільші національні цінності — звідси здатність відродити їх через тривалий час у більш сприятливих умовах.

Одразу після виходу роману “Сад Гетсиманський” (1950) з'явилися рецензії, статті, присвячені новому творові Багряного. Серед відгуків — дуже цікаві листи Уласа Самчука до автора роману, що зараз знаходяться у фондах Інституту літератури АН України. Наведено їх у статті С. Луцій “Романи Івана Багряного “Тигролови” та “Сад Гетсиманський”: за архівними матеріалами Юрія Лавриненка” [4]. У доброзичливих листах У. Самчука до Багряного дається висока оцінка романові і досить докладно обґрунтовується невідповідність назви твору його ідейному змісту. Досить критично оцінив новий твір Багряного Іван Кошелівець, серед іншого вдавшись до порівняння роману з “Вершниками” Юрія Яновського. З приводу останнього Р. Маланчук зауважив, що не треба було “ставити Багряного поруч з Яновським, бо ясно, що при таких порівнянні Багряний зблідне. Це трішки тенденційно” [Цит. за: Лашій С., 4, 25].

Отож, критика ще в 50-і роки ХХ ст. звернула увагу на подібність поставленої проблеми роду у Яновського і Багряного. Справді, безперечним є вплив Яновського на Багряного, хоч можна говорити про особливий підхід кожного з письменників до розв'язання проблеми. Ю. Яновський почав “Вершники” з високої ноти болю і жаху, провістивши світові страшну істину: революція унеможлиблює майбутнє роду як одиниці національного ества, бо брат убиває брата. Іван Багряний в інших суспільних умовах — зміцнення тоталітарної системи — розгорнув ідею знищення радянською владою основ національного розвитку — родового начала. Тому переконують роздуми Уласа Самчука про невдалу назву роману, бо “пошуки” Андрія Чума-

ка винного за свій арешт перебувають в родинному колі, а можлива зрада братів розуміється героєм як найбільше зло, що прирівнюється до зради Христа Юдою. Заповіт старого батька-коваля, щоб “діти рідні міцно купи трималися та й найменшого брата рятували” [1, 26], не порушується братами. Таким чином, хоч роман закінчується трагічно (заарештовано і відправлено на каторгу усіх братів), та все ж моральний обов’язок роду переважив. Рід винищити неможливо.

Образно-символічна система романів Багряного не завжди рівна, над нею тяжить біографічна фактура, вносячи публіцистичний струмінь і таким чином створюючи певну розбалансованість стилю. Все ж найпосутнішою ознакою романів “Тигролови” та “Сад Гетсиманський” є відтворення духовних начал людини за національними критеріями, що визрівали віками і шліфувалися колективною психікою народу.

Список використаних джерел

1. Багряний Іван. Сад Гетсиманський. — К.: Дніпро, 1992. — 528 с.
2. Багряний Іван. Тигролови. Огненне коло. — К.: Укр. письменник, 1996. — 350 с.
3. Грабович Г. У пошуках великої літератури. — К.: Дніпро, 1993. — 56 с.
4. Луцій С. Романи Івана Багряного “Тигролови” та “Сад Гетсиманський”: за архівними матеріалами Юрія Лавріненка // Слово і час. — 2006. — № 10. — С. 21-31.
5. Миронець Надія. Слідчі справи Івана Багряного (за матеріалами архівів ДПУ — НКВС) // Слово і час. — 1995. — № 5-6. — С. 62-70.
6. Сподарець Михайло. Парадокси І. Багряного: біографічна проекція на текст // Історико-літературний журнал. — 2002. — № 7. — С. 177-182.
7. Фашенко Василь. У глибинах людського буття: Літературознавчі студії. — Одеса: Маяк, 2005. — 640 с.